

ВАЛЕРІЙ КАЗАКОВ,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії і теорії соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VALERII KAZAKOV,

Candidate of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)
vskazakov@gmail.com

Микола Кондратьєв: теоретико-методологічні основи дослідження суспільства

У попередній статті¹ стверджувалося, що, на думку багатьох дослідників творчості Кондратьєва, він мав намір створити деяку нову науку про суспільство. Однак для цього необхідно встановити, що таке суспільство, розв'язавши спершу проблему об'єкта і предмета науки взагалі. Об'єктом будь-якої науки є передусім сукупність певних елементів. Але що таке сукупність?

Кондратьєв дає кілька різноманітних визначень сукупності. *Перше*: «Під сукупністю в найзагальнішому широкому сенсі слова ми розуміємо велику кількість тих чи тих елементів» [Кондратьєв, 1991b: с. 15]. У цьому визначенні сукупності він вирізняє кілька важливих моментів.

А. Термін «велика кількість», як зазначає Кондратьєв, застосовано ним у тому «технічному сенсі», в якому його вживають у теорії ймовірності та в теоретичній статистиці. У цьому плані він набуває гносеологічного значення і методологічного сенсу, позаяк у рамках сукупності (об'єкта науки) «внаслідок сполучення доволі великої кількості елементів та подій останні втрачають випадково хаотичний характер і в середньому виявляють закономірні тенденції свого перебігу» [Кондратьєв, 1991b: с. 15].

Б. Другий важливий момент у першому визначенні сукупності стосується її будови. Вона складається з великого числа елементів, котрі попри спільність низки ознак все одно є якісно різними, мають різні властивості й різний ступінь складності. Унаслідок цього багато елементів сукупності, своєю чергою, самі є самостійними сукупностями. Кондратьєв, зокрема, пише: «Ми не знаємо

---

1 Див.: Казаков, В. (2014). Микола Кондратьєв: проблема нової науки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 182–198.

Цитування: Казаков, В. (2022). Микола Кондратьєв: теоретико-методологічні основи дослідження суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 93–112, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.02.093>.

елементів, що утворюють сукупності, які, своєю чергою, не були б сукупностями... Разом з тим ми не знаємо сукупностей, які, своєю чергою, не слугували б елементами інших сукупностей вищого порядку і відповідно більш складної будови» [Кондратьєв, 1991b: с. 18]. Сукупність, узятую в цілому, в якнайширших виправдовуваних дійсністю межах, Кондратьєв визначає як первинну. Окремі елементи первинної сукупності, котрі самі стають сукупностями, він визначає як сукупності вторинні, або похідні.

Можна сказати, що у Кондратьєва йдеться про об'єкт (первинну сукупність) і предмет (один з елементів первинної сукупності — вторинну, похідну сукупність) наукового пізнання. Тобто це висловлення Кондратьєва можна проінтерпретувати, беручи до уваги його вищевикладені ідеї, схематичніше й простіше, щоправда, і вельми умовно: деяка первинна сукупність є об'єктом загальної або спеціальної (будь-якої) науки, а окремі її елементи або навіть тільки один її елемент, що є вторинною, похідною сукупністю, є предметом цієї науки.

Крім первинних і вторинних (похідних) сукупностей у науковій літературі заведено розрізняти, як зазначає Кондратьєв, сукупності реальні та логічні, удавані. Виходячи з цього, він пропонує *друге* визначення сукупності: «...реальні сукупності у строгому сенсі слова передбачають наявність об'єктивно вловимого зв'язку між елементами» [Кондратьєв, 1991b: с. 23]. У цьому визначенні його найважливішим моментом (В) є констатація наявності в сукупності зв'язку між її елементами, котрий наука може «вловити», пізнати на даному рівні свого розвитку завдяки наявним у неї засобам і розробленим нею методам.

Зв'язки між елементами можуть глибоко різнитися, причому в різних вимірах. Зокрема, вони можуть бути суто матеріальними чи матеріально-психічними, безпосередніми чи опосередкованими, побічними тощо. Важливо вирізняти зв'язки матеріально фіксовані, «застиглі». Вони доволі точно координують і зорганізують просторове розміщення елементів у сукупності й надають їй або її частинам певної просторової форми конкретного тіла. Якщо зв'язки між елементами сукупності позбавлені такої фіксованості й не визначають просторового розміщення елементів у сукупності, тоді вона буде позбавлена певної форми конкретного тіла і її будова матиме дискретний, тобто перервний або мінливий, характер.

Залежно від типу зазначених вище зв'язків, а отже, залежно від внутрішньої будови сукупності можуть являти собою певне ціле, цілісність. Але сукупність буде цілим лише за таких зв'язків своїх елементів і за такої своєї будови, коли в ній присутня внутрішня зорганізованість, певна диференціація її частин, а кожна частина виконує відому функцію, «співпідпорядковану життю всієї сукупності».

Сукупність-ціле має два типи. Перший тип — елементам і частинам такого цілого властива не лише скоординованість між собою, «а й співпідпорядкованість у своїх функціях у певний конкретний момент єдиному керівному центру», вони слугують розв'язанню єдиної системи завдань. Така сукупність-ціле є не просто якимось цілим, а телеологічним за своїм характером цілим, що вирізняється «телеологічною єдністю». Якщо ж елементам цілого властива тільки

скоординованість, але не співвідпорядкованість єдиному центру, то таке ціле є системою.

Аналіз сукупності, як стверджує Кондратьєв, шляхом дослідження її елементів, їхнього характеру та зв'язків між ними, виявлення її характеристик (таких як дискретність, цілісність, телеологічна єдність, системність тощо) здійснюється під кутом зору «морфології», або «анатомії», сукупностей. Утім, такий аналіз їх є недостатнім. Будь-яка сукупність не лише має певну будову, структуру, а й zarazом «і живе, функціонує». Її елементи у результаті своєї активності внаслідок зв'язку із масою інших схожих елементів «покладають» початок явищам.

Явища сукупності не являють собою її елементи, не є вони і зв'язками між ними, але їх не можна й мислити поза певною сукупністю, «їх можна було б позначити як продукти або функції сукупності» [Кондратьєв, 1991b: с. 26], — пише Кондратьєв. І далі уточнює: явище є дещо нове, результат функціонування сукупності, «новий результат», що його не можна уявити поза нею. При цьому він наголошує: всі явища можливі лише на підставі зв'язку і взаємодії елементів сукупності. Разом з тим вони водночас, як правило, слугують засобом, формою, чинниками зв'язку елементів сукупності. Аналіз сукупностей з точки зору їх функціонування і його результатів (явищ) здійснюється з погляду їх «фізіології», «з погляду з'ясування тих нових результатів, що виникають на підставі зв'язку і взаємодії елементів даної сукупності» [Кондратьєв, 1991b: с. 27], — пише Кондратьєв.

Розуміння явищ як продукту зв'язку і взаємодії елементів сукупності (об'єкта наукового пізнання) уможливорює і внеобхідне суттєвий перегляд підстави другого визначення сукупності. Тобто викладене вище дає змогу уточнити друге визначення сукупності й надати їй *третє* визначення: «У кінцевому підсумку під реальною сукупністю слід розуміти велику кількість так чи інакше пов'язаних між собою елементів і явища, що виникають в умовах зв'язку цих елементів» [Кондратьєв, 1991b: с. 27].

Важливим моментом (Г) цього визначення є включення в сукупність (об'єкт науки) не тільки її елементів, їхніх зв'язків між собою, їх щойно утвореного цілого (будь-якого типу), а й явищ як продуктів цих зв'язків та взаємодії елементів. У попередніх визначеннях цей момент був відсутній. Однак, як зазначає Кондратьєв, для такого розуміння явищ потрібен спеціальний термін, спеціальне поняття, адже сама ця (вторинна) сукупність унаслідок зв'язків між її елементами також являє собою явище, проте явище іншого порядку, іншої сукупності (первинної). Тому, коли йдеться про явища як продукти або результати функціонування конкретної сукупності, необхідно вживати термін «явища у сфері даної реальної сукупності». Новий термін необхідний також тому, що явища у сфері сукупності суть не лише продукти зв'язку та взаємодії її елементів; вони є і засобом, формою, чинниками цих зв'язків та взаємодії в іншій похідній сукупності. У цій якості вони вже неминуче входять до складу будови вторинної сукупності, але в дещо іншій формі та з іншими функціями. Або інакше — будучи в цьому плані, першою чергою, не стільки продуктом, скільки, наприклад, засобом зв'язків та взаємодії елементів сукупності, явища як деякий

феномен можуть бути двоякого роду. По-перше, як продукт первинної сукупності і, по-друге, як зв'язки похідної сукупності, як певні складники її структури.

Як наслідок, можна і, мабуть, необхідно вказати на ще одне визначення сукупності, *четверте*, що його формулює Кондратьєв: «Поняття і термін «реальна сукупність», як було зазначено вище, охоплює всю суму пов'язаних із питанням об'єктів або явищ, тобто велику кількість асоційованих між собою елементів, самі зв'язки між ними і продукт, що виникає на ґрунті цих зв'язків» [Кондратьєв, 1991b: с. 28]. Напевно, це найповніше визначення сукупності у Кондратьєва. Важливим моментом (Д) у ньому на додачу до наведених раніше, є, вочевидь, указане розрізнення явищ — як продуктів даної сукупності та як елементів даної сукупності, але у формі явищ як продуктів сукупності іншого порядку. Проте, як стверджує Кондратьєв, «поняття реальної сукупності та явищ у сфері даної реальної сукупності говорять про один і той самий об'єкт, але мають різний обсяг і зміст. Друге завжди становить частину першого» [Кондратьєв, 1991b: с. 29]. На підставі цього твердження Кондратьєва можна сформулювати низку цікавих і методологічно вельми значущих умовиводів та висновків. Тут варто навести деякі з них.

Перший висновок щодо об'єкта і предмета науки, власне, є поглибленням і уточненням зробленого раніше. *Об'єктом науки* є реальна сукупність і явища у сфері даної сукупності як продукти зв'язку та взаємодії її елементів. Утім, можна запропонувати конкретизоване широке визначення: об'єкт науки — це: а) певна сукупність, б) її елементи, в) зв'язки між ними, що визначають характер сукупності, певні її властивості та якості, г) також належні до структури об'єкта.

Предмет науки становить окремий елемент даної сукупності (як самостійна вторинна сукупність), окреме явище, можливо, низка деяких (не всіх) явищ як продуктів даної сукупності, що є лишень частиною об'єкта. Виявити їх можна на підставі тих специфічних властивостей (ознак), що їх має цей елемент чи це явище.

Другий висновок стосується специфіки методу, використовуваного Кондратьєвим. Як уже зазначалося, його методи пізнання багато в чому своєрідні. У цьому разі досягнення в науковому пізнанні одного загального, тотожного за своїм змістом результату можливе різними шляхами, із використанням різних механізмів, засобів, методів, понять, термінів. Ці шляхи різняться за своєю складністю, абстрактністю, конкретністю тощо.

Третій висновок: одним з елементів методу (методів) Кондратьєва є конструювання різноманітних визначень одного феномену, але з різних точок зору, на різних етапах його дослідження, в рамках різних наук тощо. Це визначення різного ступеня складності, з акцентуванням тих чи інших ознак (моментів) як самого визначення, так і визначуваного феномену.

Четвертий висновок: якщо нагадати перший з наведених вище висновків, то Кондратьєв, так би мовити, «поплутує», не розрізняє між собою об'єкт і предмет науки, часто отожднює їх. Це чудово уявлюється з усього тексту рукопису.

Те, що у Кондратьєва «поплутування» об'єкта і предмета науки виникає аж ніяк не випадково, увиразнюється в розумінні та тлумаченні класифікації наук, особливо групи наук соціальних взагалі та економічних зокрема. Так, він пише: «Найзагальнішим і відправним принципом класифікації наук слугує предметний принцип» [Кондратьєв, 1991b: с. 147]. Тобто власне соціальні науки різняться між собою за своїм предметом, але всі вони мають спільний об'єкт і вивчають суспільство, а також соціальні явища. Далі він стверджує, що окремі економічні науки різняться між собою (у них має бути різний предмет), і необхідна їх класифікація, встановлення їхніх розбіжностей за предметом, проте вона неможлива. Позаяк усі ці науки «вивчають той самий об'єкт — соціальне господарство, то їх не можна вже класифікувати за предметним принципом» [Кондратьєв, 1991b: с. 147], вважає Кондратьєв. Отже, по суті, він ототожнює об'єкт і предмет науки.

Важливо наголосити, що Кондратьєв указує на те, що сам предмет науки можна розглянути з точки зору буття, й тоді дослідження звертається до «сфери об'єктивної дійсності», а судження про неї піддаються перевірці на підставі досвіду.

Викладене вище актуалізує проблему сутності наукового пізнання у розумінні Кондратьєва. Як уже зазначалося, його об'єктом є світ як об'єктивно дана дійсність. Проте погляд на неї може бути двояким. По-перше, дійсність як таку можна досліджувати і розглядати за допомоги понять і суджень, що мають своїм змістом саму дійсність і можуть бути перевірені досвідом. Інакше кажучи, ці поняття і судження «розглядають дійсність під категорією буття і тільки буття» [Кондратьєв, 1991b: с. 249], як суще.

Проте (по-друге), дійсність незоро різноманітна, складна і мінлива, вже в тому сенсі, що кожен конкретний факт дійсності, строго кажучи, відмінний від іншого факту у просторі і зазнає змін у часі. Крім того, однією з головних характеристик дійсності є її дискретність, котра не завжди піддається безпосередньому чуттєвому сприйняттю. Але разом з тим ми визнаємо певну сталість речей і на кожному кроці відчуваємо їхню тотожність самим собі. Це визнання не є просто продуктом безпосереднього сприйняття, воно результат сприйняття і мислення.

Кожному предмету (факту, події, явищу, речі й т. ін.) ми приписуємо деякі основні ознаки, і доки вони зберігаються, зберігається і тотожність предмета, але ці ознаки не є вичерпними, вони лише частина ознак предмета. Можливо, переважна частина ознак просто ігноруються, відкидаються, «як хитливі та мінливі». Тому в разі судження про предмет ми маємо справу вже не з безпосереднім сприйняттям предмета, а з поняттям про нього.

Наука за допомоги понять і суджень здійснює «активне пізнавально-методологічне перетворення, або трансформацію, тієї конкретної дійсності, що дана нам у сприйняттах» [Кондратьєв, 1991b: с. 134]. Наукове пізнання розкладає дійсність на більш прості, однорідні елементи, що є її складовими. Використовуючи прийом «ідеалізації» — впровадження ідеально-граничних і сталих понять, наука створює собі підстави для однозначного викладу своїх висновків. Вона відмовляється в такий спосіб (інший спосіб розглянуто автором вище) від

безнадійної і марної спроби охопити всю дійсність у всій її конкретній повноті й прагне пізнання дійсності, керуючись певним ідеалом наукового пізнання — досконалого та однозначного опису дійсності. Реалізуючи його, наука «неминуче і свідомо схематизує або стилізує дійсність, абстрагується від тих чи інших ознак конкретних явищ, розглядуваних у такому розрізі, й тим створює можливість для загальнозначимої характеристики такого стану справ, для типологічних побудов і для встановлення законів» [Кондратьєв, 1991b: с. 135].

Це вже не просто опис предмета у вузькому сенсі, як відтворення дійсності або як її подвоєння. Це — опис, що включає пояснення явищ, встановлення їхніх зв'язків, формулювання законів тощо. Наукове пізнання не є відтворенням дійсності, *не її подвоєнням* у вузькому сенсі — як відтворення дійсності або як її подвоєння; воно є переробленням конкретних чуттєвих сприйнятів дійсності. «Фактично пізнання є найглибшим перетворенням конкретного образу дійсності, даного у сприйнятті. І природно, що в результаті пізнання ми одержуємо не копію (не відбиток. — В.К.) того її образу, що даний нам у сприйнятті, а новий її образ, нову схему її у вигляді системи необхідних і однозначних зв'язків» [Кондратьєв, 1991b: с. 137]. Це, власне, науково-описова побудова, що *конструюється, будується, створюється*, це деякий науковий образ (модель) дійсності, причому образ новий. Він просякнутий внутрішньою логічною єдністю, він орієнтує наші практичні дії, дає змогу передбачати і прогнозувати майбутнє. Узагальнюючи викладене, Кондратьєв робить висновок: «Такий образ дійсності й виступає як справжня об'єктивна дійсність» [Кондратьєв, 1991b: с. 142].

Виходячи з такого висновку Кондратьєва і з огляду на вищевикладене розуміння ним об'єкта, з одного боку, як реальності, а з іншого — як поняття, можна сформулювати низку гіпотетичних суджень. По-перше, наука, з точки зору Кондратьєва, намагається пізнати дві об'єктивні дійсності двома різними методами. Перша дійсність, її можна назвати «сущою дійсністю», або «дійсністю як такою», розглядається як буття й із залученням категорій буття. Друга дійсність — її Кондратьєв називає «справжньою об'єктивною дійсністю» — постає як «образ дійсності» й розглядається (досліджується) за посередництва образу дійсності (самої себе), за допомоги категорій образу дійсності. Провести чітке й однозначне розрізнення між цими дійсностями вельми проблематично, але це розрізнення існує, і воно доволі значуще.

Це розрізнення є ще одним критерієм поділу об'єкта і предмета науки. Об'єкт для дослідника виступає як перша дійсність, він намагається пізнати її як сущу дійсність у термінах категорій буття, котрі, згідно з логікою Кондратьєва, неминуче трансформуються у категорію «образу». Схематично і спрощено: об'єкт є онтологічним.

Предмет для дослідника являє собою другу дійсність, він є образом і пізнається в рамках категорії образу. Схематично і спрощено: він є гносеологічним, він становить поняття, концепт. Предмет не просто виокремлюється з першої дійсності як самостійний елемент первинної сукупності, він конструюється, вибудовується дослідником як основний концепт, що розгортається в образ дійсності, в концепцію, теорію. Інакше кажучи, якщо об'єкт — це тільки концепт, то предмет — це цілісна, розгорнута теорія. Якщо об'єкт за такого підходу є

єдиним, то на його базі можливе конструювання низки предметів тієї чи іншої науки, того чи іншого дослідження, тих чи інших теорій. Слід зазначити, що конструювання предмета багато в чому залежить від точки зору дослідника, тих чи інших його наукових (а також політичних, культурологічних та інших) позицій, від його вибору.

По-третє, конкретизуючи, можна сказати, що Кондратьєв використовує два типи категорій: категорії буття і категорії пізнання. Втім, він сам про це й пише. Наприклад: «Якщо категорія причинності є категорією самого буття, то категорія випадковості в підсумку є категорією нашого пізнання, є категорією, що вказує на наявність меж цього пізнання» [Кондратьєв, 1991b: с. 176]. Щоправда, слід зазначити, що розуміння Кондратьєвим категорій пізнання дещо різняться у даному конкретному прикладі від розуміння їх автором цієї роботи. Та все одно можна сказати, що об'єкт науки формується за допомоги категорій буття, а її предмет конструюється за допомоги категорій пізнання. Понад те, за допомоги цих категорій встановлюються і визначаються межі як *пізнаного буття та об'єкта*, так і *пізнання та предмета*. Або, узагальнюючи: об'єкт — категорія буття та онтології, а предмет — категорія пізнання та гносеології.

По-четверте, хоча це лишень припущення автора, поділ категорій на категорії буття і категорії пізнання послугував підставою для виокремлення і розрізнення Кондратьєвим «поняття речей» і «поняття відношень».

Останні спрямовані на виявлення і пояснення зв'язків елементів і явищ сукупності, не наділених якістю речі. Поняття відношень має дуже вагоме методологічне значення для наукового пізнання, особливо соціального, адже, за Кондратьєвим, «наше знання є завжди знанням не про речі як такі, а лише про відношення» [Кондратьєв, 1991b: с. 184].

Виходячи з цього, Кондратьєв приділяє велику увагу як самим відношенням, так і поняттю відношень. Він зазначає, що відношення встановлюється між чимось і чимось, тим самим воно припускає буття чогось (речі, суб'єкта тощо). Не може бути відношення без яких-небудь елементів. Тому речі та відношення, поняття речей та відношень співвідносні.

З іншого боку, в перебігу пізнавального перетворення дійсності ми розкладаємо речі (поняття речей) на складові, на елементи й, таким чином, встановлюємо й відображаємо відношення між ними — як між складовими елементами речі, так і відношення їх з річчю в цілому. Те, що раніше виступало як річ, у процесі перетворювального пізнання розкладається і перетворюється на відношення. Знання про річ трансформується у знання про відношення. Власне, знання і є встановлення, виявлення відношень між поняттями і між речами. Тобто категорії речі та відношення не тільки співвідносні, а й відносні. Те, що раніше виступало у формі категорії речі, починає виступати у формі категорії відношень. «Річ виявляється лишень комплексом відношень, а відношення виступає суто як форма зв'язку між речами. Іншими словами, річ є комплекс, не розкладуваний на відношення, або комплекс, розкладуваний на них, але такий, що не виражається у термінах відношень, і відношення становить не кристалізовану річ» [Кондратьєв, 1991b: с. 185], — доходить висновку Кондратьєв. Одним із засобів дослідження відношень є ряд.

Ряди за Кондратьєвим

Термін «ряд», мабуть, один із найшироковживаніших Кондратьєвим, і він найчастіше за інші трапляється в розглядуваному його тексті. Кондратьєв, наприклад, пише про «ряд явищ», про «часові ряди», про «часові причинно пов'язані ряди», про «часові ряди кожного даного явища», про «ряди досліджуваних явищ», про «даний ряд закономірностей», про «причинний ряд», про «повний ряд дійсних цін», про «перервний ряд» тощо.

Вже сам перелік «рядів», з одного боку, являє собою специфічний ряд, а з іншого — дає первинне уявлення про нього. Але що таке ряд сам по собі? У чому необхідність звернення до нього і якими є його функції? Які можливості пізнання він надає дослідникові? Чому, з якою метою, яким є очікуваний результат?

Кондратьєв відзначає, точніше, конкретизує, що «все наше пізнання дійсно-сті полягає в установленні відношень або зв'язків між явищами» [Кондратьєв, 1991b: с. 148]. Більш конкретно: описати й пояснити якесь явище означає включити його до системи необхідних і однозначних зв'язків і відношень, що вже пізнана. На підставі цих положень він робить висновок: «... пояснити соціально-економічне явище — це означає включити його в систему каузально-необхідних однозначних зв'язків, яка і являє собою пізнану нами соціально-економічну дійсність» [Кондратьєв, 1991b: с. 149].

При цьому Кондратьєв порушує вельми важливі та значущі питання. Перше: якою є природа цих каузально-необхідних однозначних зв'язків? Друге: якою є форма вираження цих зв'язків у науці?

Після чого подає попередню відповідь: природа зв'язків явищ — їхня причинна залежність. А однією з форм вираження цієї причинної залежності явищ у науці є ряд як спрощена схема зв'язків між явищами, за допомоги котрої «передається» виникнення явища і «простежуються» його корені, тобто причини і послідовний процес виникнення та існування феномену в часі.

Ряди, власне, необхідні першою чергою для того, щоб дати пояснення *змінам феноменів*, наприклад: попиту (D), пропозиції (S) та ціни (P) на ринку.

Ряд P1, P2, P3... , по-перше, констатуватиме зміну ціни (P), по-друге, він буде фіксувати її зміну в часі, тобто відображатиме процес перебігу змін. По-третє, порівняння і зіставлення всіх трьох рядів дає змогу розкрити деякі причинні залежності. Наприклад, що зміна попиту та пропозиції викликає зміну ціни. По-четверте, система рядів розкриває безупинні процеси їхньої каузальної взаємодії. По-п'яте, ряди виявляють двосторонню причинну залежність явищ, котру, особливо у соціальних науках, ігнорувати без шкоди для висновків узагалі не можна. По-шосте, при вивченні причин існування і зміни явищ дослідник, беручи ряди зміни явищ як ціле, не може сказати, який саме ряд явищ є причиною і який — наслідком. У такій ситуації причинна залежність трансформується у функційну, і дослідник один з рядів явищ може прийняти за незалежну змінну, а інший ряд — за функцію.

Проте соціальні науки — не математика, тому в їхніх рамках необхідно досліджувати не функційні математичні залежності, а причинно-функційні. Перші розкривають лише співвідношення величин між собою, ці співвідношення оборотні, зокрема — в часі. Друга залежність не завжди розкриває самі лише

кількісні співвідношення величин, явищ, вона також фіксує виникнення якісно нових явищ, необоротних у часі. Понад те, причинно-функційна залежність має реальний фізичний, психічний і т. ін. характер. У зв'язку з цим друге питання Кондратьєва (якими є форми, що в них причинний зв'язок дістає вираження в науці?) набуває модифікованої форми: «Якою мірою математичний аналіз функційних залежностей може посприяти при вивченні причинних зв'язків і формулювання їх?»

Попервах Кондратьєв радше не дає відповіді на це питання, а лише констатує, що науки про зовнішню природу широко використовують математичний метод при дослідженні причинних зв'язків і формулюванні на цих підставах природничонаукових законів, що дало їм змогу виробити математично точне й однозначне їх (зв'язків) вираження. Проте вони «не замінюють причинний зв'язок функційним, а використовують математичні функційні зв'язки як форму для вираження причинних залежностей» [Кондратьєв, 1991b: с. 162].

Щоб відповісти на зазначені питання, Кондратьєв аналізує наявні у філософії точки зору на співвідношення причинної необхідності та випадковості. У результаті він доходить таких висновків. Перше: «Всі події причинно зумовлені» [Кондратьєв, 1991b: с. 172]. Тобто будь-яка подія, будь-яке явище має свою причину, хоч би як її називали — завершенням певного причинного ряду, точкою перетину двох незалежних причинних рядів і т. ін. Другий висновок: усі ці особливості визначення причини є лише наслідками ускладненості її розуміння. Зрештою, це впливає з хибного уявлення про всесвіт як суму незалежних причинних рядів. Третє: необхідний інший погляд на всесвіт, згідно з яким «за кожною даною подією А стоїть не причинний зв'язок у вигляді замкнутого ряду, а дедалі розгалуженіший комплекс, що у граничному вираженні охоплює в певному розрізі весь всесвіт. З такої точки зору, якихось незалежних причинних рядів нема, і кожна подія являє собою лише певну грань, прояв усього рухливого комплексу, або цілого» [Кондратьєв, 1991b: с. 170]. Іншими словами, всі події, явища однаково обґрунтовані перебігом життя всього комплексу як цілого.

Але такий підхід актуалізує проблему *закономірності* і порушує питання про неї, не обмежуючись лише питаннями про природу каузально-необхідних зв'язків і форми їх вираження в науці.

Дуже схематично можна сказати, що закономірність поєднує в собі повторюваність елементів і причинну зумовленість їх, тобто вона є повторюваною причинною зумовленістю тих чи тих елементів, явищ тощо. У цьому й полягає природа закономірності, що становить відповідь на одну із версій першого питання Кондратьєва.

Тоді друге його питання набуває такого вигляду: чи можливий і якщо так, то в якій формі, прояв закономірності подій (явищ, актів поведінки і т. ін.) у науці?

Відповідь на нього, здавалося б, дуже проста — через закони. «У найзагальнішому і найширшому розумінні закон можна визначити як *одноманіття здійснення явищ*» [Кондратьєв, 1991b: с. 187], — пише Кондратьєв. При цьому він указує на те, що закон не тотожний причинному зв'язку, тобто не кожен закон тотожний закономірності. Схематизуючи й надто умовно, з багатьма застереженнями можна сказати, що закономірність є першою чергою і переважно онто-

логічною, вона є категорією буття, першої дійсності (у розумінні Кондратьєва), натомість закон є гносеологічним, він є категорією пізнання. В реальності елементи, явища, події тощо є індивідуальними та неповторними.

Формула «якщо є В, є і А» у реальності проявляється як «якщо є індивідуальне В, є й індивідуальне А», але остання формула в реальності неповторна, вона індивідуальна. Перша формула відображає лише своєрідність зв'язку між В і А, але «реально це одноманіття ніколи й ніде не може проявитися, реально ніде й ніколи не зустрінеться знову вказане В, ніколи й ніде не виникне, отже, знову і А. Вже звідси ясно, що ототожнення поняття закону і причинного зв'язку безпідставне. Реально не будь-який випадок причинного зв'язку вказує на одноманіття здійснення подій» [Кондратьєв, 1991b: с. 188], — пише Кондратьєв. Друга формула фіксує лишень причинний зв'язок однократної події, підкреслюючи її однократність та індивідуальність. Перша, виражена загальними поняттями, фіксує тільки одноманіття багатьох подій, але не фіксує необхідності їхнього причинного зв'язку; тут лише констатується реальна можливість її існування. Більш конкретно, але дещо ширше: перша формула фіксує «реальну можливість існування ряду (курс. мій. — В.К.) явищ (не тільки причинного зв'язку. — В.К.), з-поміж яких одні входять до обсягу поняття А, інші — до обсягу поняття В. Вони принципово вказують на повторюваність явищ» [Кондратьєв, 1991b: с. 188]. Перша формула не стверджує про необхідність, обов'язковість (постійної) наявності В для виникнення А, а також не стверджує про необхідність, обов'язковість (постійного) виникнення А за наявності В; вона лише фіксує *ймовірнісну* реальну можливість таких зв'язків, тобто їхню можливу повторюваність і одноманіття, однаковий перебіг їх. Ця фіксація ймовірної можливості здійснюється і виражається *за допомоги* ряду (або *рядів*) явищ, зміни тих чи інших елементів і подій як спрощеної схеми зв'язків між ними, включно з деякими кількісними співвідношеннями їх.

Понад те, формула або формулювання закону, виражаючи суто одноманіття здійснення явищ, може взагалі не фіксувати навіть ймовірної можливості причинного зв'язку між причиною і наслідком, проте це не означає, що це не фіксує якихось *відношень* між елементами формули. Між ними немає причинної залежності, але є інші відношення, зокрема одноманіття здійснення явища, а також певні співвідношення між елементами формули закону. Ці співвідношення фіксують причинний зв'язок якихось інших явищ, що не враховуються формулою закону і не є її безпосередніми елементами. Указані співвідношення між елементами, а отже, і якісь причинні залежності можна також фіксувати або виражати у формі тих чи інших рядів явищ. У їх основі лежить *одноманіття* здійснення подій, явищ, зміни елементів тощо.

Так, Кондратьєв пише, що закони можуть мати одну із двох форм. «В одних випадках вони формулюють *зміни даного ряду* (курс. мій. — В.К.), тобто даного явища А (або явищ А, В, С), у зв'язку зі змінами іншого ряду Х (або інших рядів Х, Y, Z). Такими є, наприклад, механічні закони динаміки й закон тенденції норми прибутку до зниження та ін. В інших випадках вони виражають одноманіття зміни даного явища А (або явищ А, В, С) самого по собі, тобто одноманіття властивої йому внутрішньої динаміки. Схематично зміст таких закономірнос-

тей вимальовується, приміром, розгортанням ряду за формулою» [Кондратьєв, 1991b: с. 193]: 2 в n -му степені, де n набуває послідовно значення 1, 2, 3 і т.д.

Попри одноманіття перебігу подій, що фіксуються законом, майже завжди присутнє щось ірраціональне, випадкове. Тому виникає питання: чи виявиться закономірність подій у дійсності, а якщо так, то як це можливо та в якій формі? Це ще один варіант другого питання, порушеного Кондратьєвим. З його точки зору, для відповіді необхідно розглянути природу одиничної події або одиничного явища.

З огляду на викладене вище, можна сказати, що будь-яке одиничне явище може бути дуже складним, тобто воно може бути похідною від реальної первинної сукупності й саме являти собою реальну сукупність своїх одиничних явищ. Його необхідно розглядати не тільки як одиничне явище, а й як сукупність великої кількості елементів, як результат їхньої взаємодії. За такого підходу багато законів, що стосуються розглядуваного одиничного явища, є результатом взаємодії великої кількості елементів даного одиничного явища як похідної від реальної сукупності, а відтак, можуть інтерпретуватися з точки зору вчення про ймовірність. У зв'язку з цим відповідь на цю версію другого питання Кондратьєва потрібно шукати за допомоги так званого закону великих чисел.

Проте необхідно зазначити, що, за Кондратьєвим, як одиничні явища, так і сукупності можуть бути явно дискретними або існувати в якості «конкретних тіл». Але що таке дискретність? Власне, як уже зазначалося, з точки зору Кондратьєва, зв'язки та відношення між елементами сукупності, явищами, подіями тощо можуть бути «матеріально фіксованими», «застиглими». Це надає їм достатньо певного, співвідносного і координованого просторового розташування як у сукупності, так і у фізичному просторі. Внаслідок цього сукупність і її частини, як і елементи набувають певної просторової форми конкретного тіла, тобто деякого єдиного нерозривного (нероздільного) цілого.

Але зв'язки і відношення можуть бути позбавленими фіксованості й не визначати чітко співвідносне просторове розташування елементів у сукупності та її самій у фізичному просторі. У цьому разі сукупність та її частини не матимуть певної просторової форми тіла, вони будуть дискретними, тобто матимуть перервну будову.

Слід зазначити, що цілісність (речевість) і перервність, дискретність або її відсутність відносні. По-перше, з точки зору пізнання, тобто рівня наявного знання про сукупність та її якості, зокрема про її будову. По-друге, будова сукупності або її дискретність багато в чому визначаються її просторово-часовим буттям. Зміна останнього означає і зміну будови сукупності, набуття або втрату нею якості дискретності.

Властивість дискретності надає сукупності та її частинам специфічних рис і властивостей. По-перше, дискретність далеко не завжди піддається безпосередньому чуттєвому сприйняттю, незрідка це можливо лише побічно. Тому дискретність важко або взагалі неможливо безпосередньо і конкретно відтворити й описати.

По-друге, недоступність дискретності для сприйняття зумовлює «невловимість» зв'язків і відношень, котрі вона характеризує. Їх важко чи неможливо ані систематизувати, ані точно описати, ані поставити у зв'язок з іншими явищами.

Тобто, по-третє, у певному сенсі дискретна дійсність важко пізнавана, якщо взагалі може бути пізною.

Слід зазначити, що якість дискретності радше характеризує процесуальність (рух, зміну), а не речевість, як це розуміє Кондратьєв. Вона фіксує перервність безперервності, відносну скінченність нескінченності. Конкретній речі, тілу не притаманні безперервність та нескінченність ані в часі, ані у фізичному просторі. Тому говорити про наявність або відсутність у них якості дискретності немає сенсу. Дискретність, радше, фіксує в певному розумінні безперервність і нескінченність деякого феномену, якому вона властива.

У певному сенсі її можна частково встановити на підставі закону великих чисел. При розгляді явища або події як великої сукупності індивідуальних іррегулярних елементів і як результату їхньої взаємодії уявлюється виражена закономірність: фактична частота подій (явищ, актів поведінки і т.п.), розглядуваних у сукупності, виявляється вельми близькою до їх імовірності. Цей закон має доволі сильні та ґрунтовні експериментальні й логічні підстави, особливо у сфері математики.

Слід ще раз наголосити: численні, якщо не всі явища дійсності мають складну будову і являють собою сукупності великої кількості явищ, що становлять їхні елементи. Кожне одиничне явище, яке входить у цю сукупність як її елемент, видається (але не завжди є) відносно випадковим та іррегулярним. І в рамках цієї сукупності (розглядуваного явища) діє закон великих чисел. Як пише Кондратьєв: «Це дає нам змогу у попередньому і загальному вигляді сформулювати такий важливий висновок: *закономірність явищ дійсності є результатом дії закону великого числа, і вона виявляється тією мірою, якою діє закон великих чисел*» [Кондратьєв, 1991b: с. 219]. Це положення стосується всіх царин реальної дійсності, включно із соціальною.

З викладеного випливає (як відповідь на один із варіантів другого питання Кондратьєва), що закономірність, будучи результатом дії закону великих чисел, може виражатися фіксованими рядами, які вказують на близькість до ймовірності. Власне, Кондратьєв використовує закон великих чисел як метод пізнання реальності, що дає змогу вибудовувати ці ряди. Понад те, ряди не просто можливі, а й необхідні, бо кожна закономірність і закон «завжди лише ймовірні».

Ймовірність закономірності вираховується (встановлюється) шляхом визначення «порядку ймовірності» даної закономірності, котрий залежить від основних умов її прояву. Він або, точніше, ймовірність (її величина, межі тощо) закономірності (подій, явищ, актів поведінки і т. ін.) встановлюється за допомоги ряду або рядів деяких даних, отриманих на підставі тієї чи іншої математичної теореми, наприклад Чебишева, за кількісними змінами тих чи інших належних до неї величин (умов), наприклад: R , L , t , n і т. д. Якщо числових рядів багато, їх зводять у таблиці. У такий спосіб можна з'ясувати, обчислити ступінь ймовірності тих чи інших закономірностей, що мають місце в різноманітних сферах явищ дійсності.

Отже, можна сказати, що, згідно з Кондратьєвим, ряд (ряди) у найбільш стислому й узагальненому вигляді — це спрощена схема однакових зв'язків і відношень між явищами, що фіксує реальну та ймовірну можливість виникнення їх і зміни в часі, як правило (часто), за допомоги змінюваних кількісних відношень між ними.

Якщо давати визначення ряду в ширшому сенсі, то треба зазначити, що під відношеннями розуміються, першою чергою, ті, що фіксуються (виражаються) причинними залежностями, закономірностями, законами, формулами тощо.

По-друге, необхідно відзначити, що ряди — це специфічний метод пізнання і вираження знання, що дає змогу встановити ймовірну можливість тих чи інших явищ та їхньої зміни на підставі закону великих чисел.

Ряди дають змогу виявити та в науковій формі виразити (зафіксувати): (а) причини виникнення явищ; (б) причинні зв'язки і відношення між ними; зафіксувати і пояснити (в) зміни феноменів у часі; (г) закономірності цих змін; а також (д) їхні закони.

Соціальні ряди

Соціальні явища видаються дуже специфічними і відмінними від природничонаукових (якщо не протилежними їм), наприклад за ознаками сталості та ймовірності. Тому порушені Кондратьєвим питання і запропоновані відповіді на них щодо соціальної сфери (суспільства) також набувають специфічної форми, особливо на друге питання (у черговій його версії): якою має бути форма вираження і фіксації соціальних каузально-необхідних зв'язків у соціальній науці?

Щоб проаналізувати специфіку соціальних явищ, а по суті, специфіку і характеристику суспільства, Кондратьєв, робить кілька зауваг, що пояснюють його логіку.

По-перше, суспільство необхідно розглядати як сукупність великої кількості елементів (людей). З цієї точки зору, його структура онтологічно має спільну природу з явищами в інших сферах дійсності.

По-друге, природа закономірностей соціальних явищ у певному сенсі тождна природі закономірностей інших сфер дійсності, тобто така закономірність спирається на закон великих чисел і має статистично-імовірнісний характер, а її фіксація і вираження можливі за допомоги рядів.

По-третє, соціальні явища виникають як *продукт* взаємодії великої кількості елементів сукупності — людей. З цієї точки зору, можна говорити про елементарні та складні одиничні явища, що можуть мати речево-матеріальний або дискретний характер.

Проте необхідно, як наголошувалося вище, брати до уваги специфічні особливості соціальності. Це, по-перше, особливість суспільства як сукупності великої кількості елементів (людей), або особливість його будови (за Кондратьєвим). У суспільстві сама велика кількість абсолютно відмінна від великої кількості в інших сферах дійсності. Величина цієї кількості значно менше (на порядок і більше) відрізняється від інших великих чисел безпосередньо у природі. Наприклад, кількість усіх людей, які коли-небудь жили на Землі, за най-

приблизнішими, але реалістичними підрахунками у сто мільйонів разів менша за кількість молекул газу в одному кубічному сантиметрі при нульовій температурі і 760 міліметрах тиску.

Але цей порядок ще більше зростає, коли взяти до уваги, що наведена вище сукупність людей є переважно уявною, а не реальною, вважає Кондратьєв. Оскільки реальні соціальні явища як результат взаємодії елементів сукупності «суспільство» (людей) не є продуктом безпосередньої взаємодії *всіх* людей, які коли-небудь жили на Землі. Зокрема, він пише: «Людство в цілому не є або принаймні довго не було єдиною реальною сукупністю. Існували й почасти існують зараз людські суспільства, що не перебувають між собою у зв'язку або в достатньо тривкому зв'язку» [Кондратьєв, 1991b: с. 241]. Тобто йдеться про зв'язок наявний, даний та об'єктивно вловимий, а також сталий.

Понад те, навіть в одному суспільстві, в окремих конкретних моментах часу багато соціальних явищ являють собою результат взаємодії не всієї сукупності людей, а лише її обмеженої похідної, що входить до складу даного суспільства (клас, еліта, «верхи», партії тощо, хоч би як ця сукупність зветься). Тобто суб'єктом діяльності є лише частина суспільства, щоправда, яка це частина, Кондратьєв прямо не вказує. Основна маса людей за *звичайних* умов є лише об'єктом.

Водночас звичайні загальні умови існування (життя) суспільства із часом змінюються, змінюється і характер елементів-індивідів, що входять у сукупність «суспільство». Але ці зміни «можуть мати й іноді мають настільки радикальний характер, що одиничні події різних історичних епох уже не можуть входити елементами в одну й ту саму сукупність, що веде до обмеження числа подій суспільних сукупностей шляхом звуження тих рамок часу, яким мають задовольняти розглядувані нами сукупності» [Кондратьєв, 1991b: сс. 241–242].

Ця ідея Кондратьєва має велике пізнавальне і методологічне значення. З неї випливає, що в житті суспільства існують історичні епохи, що відрізняються одна від одної. Усупереч деяким своїм ідеям, викладеним вище, Кондратьєв стверджує, що одиничні події, явища, акти поведінки тощо однієї епохи є певною сукупністю «суспільство» цієї епохи і не можуть бути елементами сукупності «суспільство» іншої епохи. Це дві різні епохи, два різні суспільства як сукупності, що мають різні за історичним характером елементи даної сукупності. Одне суспільство відрізняється від іншого, проте і те, і інше все одно є суспільством.

Кондратьєв, власне, пише про дискретність, переривання безперервності життя суспільства у просторі та часі, переривання нескінченності часу його життя. Це переривання, деякий поперечний розріз, поділ життя суспільства на до і після нього означає *незвичні*, тобто відмінні від звичайних умови його існування, в яких основна маса сукупності елементів суспільства (люди) перетворюється з об'єкта на суб'єкт. Це відбувається, виходячи із загальної логіки Кондратьєва і результатів його попередніх досліджень, в такі моменти, як світові війни та світові революції, аналізу яких він приділяв чимало уваги (див., напр.: [Кондратьєв, 1991a; Кондратьєв, 2002: сс. 40–340]).

Неабияке пізнавальне значення має також ідея Кондратьєва про людство як удавану і реальну сукупність. З його точки зору, тільки за сучасної йому епохи (суспільства модерну) людство загалом стало єдиною реальною сукупністю. Але виникає питання: чи стало? Можливо, Кондратьєв перебільшує? Можливо, єдиною реальною сукупністю людство стає лише за епохи постмодерну? Незалежно від відповідей на ці питання, положення про те, що людство як єдина реальна сукупність *стала* або *лише стає*, має значний пізнавальний потенціал. Необхідно глибше і ширше проінтерпретувати розуміння Кондратьєвим реальності сукупності й, особливо, розуміння реальної сукупності «суспільство» або ж розвинути його. Треба виявити певні якісні ознаки суспільства — як епохи модерну, так і епохи постмодерну, котрі (ознаки) дадуть підстави для твердження чи висування гіпотези про те, що суспільство насправді стало або стає єдиною реальною сукупністю.

Специфіка соціальності виявляється, по-друге, в особливості природи соціальних закономірностей застосовно до соціальних явищ. Як уже відзначалося, ці закономірності являють собою результат дії закону великих чисел, а отже, їх фіксація і відображення в науці можливі, зокрема, із застосуванням категорії рядів. Вже було констатовано, що порядок великих чисел сукупності «суспільство» зовсім інший, він «набагато нижчий», ніж в інших сферах дійсності. Виходячи з цього, Кондратьєв стверджує, що ймовірність закономірного перебігу соціального життя та його явищ (виникнення, зміни) значно нижча, а ймовірність відхилення подій від закономірності значно вища.

Крім того, що куди суттєвіше, прояви закономірностей сукупності «суспільство» (а отже, фіксація їх за допомоги рядів) відрізняються в різних суспільствах, у різних сукупностях під назвою «суспільство», у різні історичні епохи. Дуже відрізняються не тільки прояви закономірностей, а й самі закономірності в різних суспільствах. Власне, соціальні закономірності відрізняються одна від одної, змінюються їхня міра ймовірності та межі. Можна сказати, що з розвитком суспільства ймовірність закономірностей зменшується, а її межі розширюються, і суспільство дедалі більшою мірою стає хаотичним. Це посилює ускладнення в його пізнанні та в практичному застосуванні набутих знань.

Зниження ймовірності закономірностей багато в чому зумовлюється зміною просторово-часового буття суспільства, зокрема його просторово-часового масштабу, що не могло не вплинути на прояви закону великих чисел. Отже, при зміні суспільства відбувається звуження часових рамок і розширення просторових, наприклад за рахунок зростання населення або, як буде показано далі, внаслідок перетворення речей першої категорії на речі другої категорії тощо.

Ці ідеї Кондратьєва назагал ніщо інше, як специфічне заперечення неопозитивізмом жорсткої детермінації лапласовського типу, лінійності суспільного розвитку і лінійності соціальних змін, але водночас і заперечення свободи волі та свободи вибору соціального суб'єкта.

Специфіка соціальності виявляється, по-третє, в особливості дискретності сукупності «суспільство» і складних одиничних соціальних явищ. Кондратьєв неодноразово наголошує, що соціальні явища є продуктом взаємодії людей, але це часто важко «вловити», і в процесі наукового пізнання виникають усклад-

нення. «Ці ускладнення випливають із факту дискретності соціально-економічного життя. Суспільство і суспільні явища існують реально, але їх існування позбавлене конкретності та наочності. Суспільство є певна єдність, але реально ця єдність дістає вираження у множині (курс. мій. — В.К.) та у зв'язках усередині цієї множини» [Кондратьєв, 1991b: сс. 199–200], — пише він.

Реально, конкретно і наочно соціальні явища дістають вираження в матеріальних актах поведінки, речах, які насправді являють собою відносини між людьми і завдяки яким люди залучаються до системи взаємовідносин між собою. Власне, будь-яке явище, що виникло в умовах життя великої кількості людей, у їхній реальній сукупності, навіть якщо воно дано конкретно, водночас є дискретним «як множина, позбавлена предметності».

Кондратьєв спеціально підкреслює, що матеріальний продукт (попри те, що він становить сукупність, систему відношень) сам по собі може бути об'єктом спостереження, реєстрації, вимірювання та опису. Якщо ж продукт не є матеріальним предметом, то він є найтіснішим чином «пов'язаним із діями (матеріальними. — В.К.) окремих елементів, множинним і у своїх дискретних проявах (курс. мій. — В.К.) може набути індивідуального забарвлення. Реєстрації, спостереженню й вимірюванню тут підлягають безпосередньо лише ці окремі прояви його» [Кондратьєв, 1991b: с. 200]. Тобто результати взаємодії людей здебільшого є дискретними, їхні прояви множинними, індивідуальними, відрізняються один від одного; вони не піддаються реєстрації та вимірюванню. Однак завдяки своїм зв'язкам із матеріальними явищами і проявам через них вони стають доступними для вимірювання. Точніше, соціальні явища, будучи дискретними, виявляються лише в органічній злютованості з одиничними елементарними явищами. З одного боку, вони виявляються у вигляді множини, дискретної множини, а з іншого боку, у вигляді одиничного акта поведінки, речі й т. ін. Ці одиничні, елементарні соціальні явища (події, акти поведінки й т.ін.), що конче важливо, здійснюються відносно повільно і є відчутно відокремленими одне від одного у просторі. Внаслідок цього й через обмеженість своїх пізнавальних здатностей людина може стежити і реєструвати (вимірювати) лишень одиничні елементарні події. Закономірності, відтак, можуть бути «розкриті» лише тоді, коли береться велика кількість одиничних елементарних явищ, сукупність їх і починає діяти закон великих чисел. Як уже зазначалося, здійснення таких пізнавальних операцій можливе за допомоги ряду (рядів).

Кондратьєв неодноразово в різних своїх працях наводить приклади такої пізнавальної процедури. Так, даючи визначення кон'юнктури і наголошуючи, що вона визначається для деяких елементів сукупності народно-господарського життя у кожен даний момент часу, він формулює кілька тверджень. Перше: ряд конкретного елемента сукупності являтиме собою послідовність таких моментів. Друге: необхідно порівнювати кожен момент ряду з наступним і попереднім або порівнювати його з якимсь вихідним моментом, наприклад, з початком ряду. Третє: у результаті ми «одержимо ряд відношень для кожного елемента, або, інакше, одержимо систему кривих. Сукупність цих кривих у їхньому взаємному зв'язку і буде характеризувати собою криву перебігу кон'юктур» [Кондратьєв, 2002: с. 33]. Щоправда, виникає питання: які та скільки елементів су-

купності (у цьому прикладі — господарського життя) необхідно враховувати та реєструвати. Кондратьєв вважає, що нема необхідності брати і порівнювати всі елементи — достатньо взяти лише найбільш репрезентативні або конструктивні. Більш конкретно: вибір елементів залежить від методу дослідження, його завдань і цілей.

Узагальнюючи викладене, можна сказати, що соціальні явища, включно з матеріальними, конкретно-предметними, необхідно розглядати, по-перше, як продукт взаємодії і взаємовідносин людей, або як «колективний предмет». А по-друге, як дискретну множину, позбавлену предметності, навіть якщо воно (явище) набуває матеріальної й конкретно-предметної форми, бо існує в конкретний і певний момент часу. По-третє, розгляд явища можливий також за допомоги ряду (рядів).

На цій підставі наведене вище визначення ряду для ряду, використовуваного в соціальному пізнанні (відповідь на друге питання Кондратьєва у версії для соціальної сфери), набуває такої форми: ряд — це спрощена схема однакових соціальних зв'язків і відношень між явищами як продуктом взаємодії і взаємовідносин великої кількості людей, що фіксує реальну і ймовірну можливість їх виникнення і зміни в часі, як правило, за допомоги змінюваних кількісних відношень між ними.

Ці ряди вможливають урахування особливостей пізнання в соціальній сфері, а також особливостей соціальних закономірностей і законів. Понад те, ці ряди відкривають можливість фіксувати не тільки кількісні співвідношення, а й якості досліджуваних відносин у рамках дискретної множини, тобто йдеться про перехід співвідношення у відносини, кількості — в якість.

Можна сказати, що Кондратьєв, по суті, пропонує певну програму проведення конкретно-емпіричного соціологічного дослідження можливого у різних сферах соціального життя (і в рамках різних наук), а у сфері економіки практично здійснює її.

До програми Кондратьєва, як уже зазначалося і як буде показано далі, входить опис соціального об'єкта (суспільства, людини, сукупності людей, активів поведінки тощо) як сукупності, її системи і структури. Опис передбачає встановлення елементів сукупності, їхніх зв'язків і відношень, властивих досліджуваному об'єкту, а його результатом є формування концептуальної моделі об'єкта («другої дійсності», ідеального образу). Вона являє собою категоріально-логічну структуру, що складається із системи основних понять, починаючи з вихідного (суспільство, акт поведінки тощо).

Виходячи з логіки і змісту праць Кондратьєва, можна сказати, що далі він здійснює теоретичну й емпіричну інтерпретацію основних понять — визначає їхній зміст, зіставляючи значимі теоретичні положення і поняття або окреме поняття — з іншими поняттями, а також з емпіричними даними шляхом пізнавальної операції означення. Фактично Кондратьєв конструє операціональні визначення у вигляді певних кількісних залежностей. Він також здійснює операціоналізацію понять, тобто переведення їх у конкретні терміни з виявленням їхніх емпіричних значень шляхом створення соціальних показників. Такими в його працях є, до прикладу, ціна, обсяг виробництва (валовий збір) сільсько-

господарської продукції (жита, пшениці, проса, гречки, вівса, ячменю, картоплі тощо), врожайність, тип землеволодіння, норми душевого споживання по країнах і регіонах і т. ін. (див., напр.: [Кондратьєв, 1991а: сс. 89–95] та ін.). Засобами фіксації цих показників і є ряди, шкали, таблиці. Власне, створені ним концептуальні моделі перетворюються на операціональні, а в певних випадках — на математичні. Проте, нагадаю, Кондратьєв застерігав від надмірного захоплення застосуванням функціональних математичних залежностей, які є лише формою вираження причинних залежностей, але не тотожні ним.

Те, як Кондратьєв використовує розроблену ним методологію визначення сутності суспільства і відповідних форм пізнання, докладніше я планую висвітлювати в наступних публікаціях.

Джерела

Ворона, В.М., Пилипенко, В.Є. та ін. (1997). *Економічна соціологія*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Казаков, В. (1999). Становление теории социальных изменений. In: *Acta universitatis lodziensis. Folia sociologica 28. Polska i ukraina a wspolczesne procesy przemian spolecznych* (ss. 137–146). Lodz, Wydawnictwo uniwersytetu lodzkiego.

Казаков, В. (2014). Микола Кондратьєв: проблема нової науки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 182–198.

Кондратьєв, Н.Д. (1989). *Проблемы экономической динамики*. Москва: Экономика.

Кондратьєв, Н.Д. (1991а). *Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции*. Москва: Наука.

Кондратьєв, Н.Д. (1991b). *Основные проблемы экономической статики и динамики: Предварительный эскиз*. Москва: Наука.

Кондратьєв, Н.Д. (1993а). *Избранные сочинения*. Москва: Экономика.

Кондратьєв, Н.Д. (1993b). *Особое мнение*. Москва: Наука.

Наукознавство (2007). Львів: ІБС; Київ: УБС НБУ.

Пасхавер, И.С. (1974). *Закон больших чисел и статистические закономерности*. Москва: Статистика.

Резнік, В. (2021). Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 104–128.

Резнік, В. (ред.) (2019). *Соціологічне метатеоретизування: історія та сучасність*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Соціологічна теорія: традиції та сучасність (2007). Київ.

Giddens, A., Sutton, Ph. (2021). *Sociology*. 9th Ed. Cambridge: Polity Press.

Ritzer, G. (2010). *Classical Sociological Theory*. S.l.: McGraw-Hill.

Одержано 18.03.2022

References

Giddens, A. Sutton, Ph. (2021). *Sociology*. 9th Ed. Cambridge: Polity Press.

Kazakov, V. (1999). Formation of the theory of social changes. [In Russian]. In: *Acta universitatis lodziensis. Folia sociologica 28. Polska i ukraina a wspolczesne procesy przemian spolecznych* (ss. 137–146). Lodz, Wydawnictwo uniwersytetu lodzkiego. [=Казаков 1999]

Kazakov, V. (2014). Mykola Kondratiev: the problem of new science. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 182–198. [=Казаков 2014]

Kondratiev, N.D. (1989). *Problems of economic dynamics*. [In Russian]. Moscow: Economics. [=Кондратьєв 1989]

Kondratiev, N.D. (1991a). *The grain market and its regulation during the war and revolution*. [In Russian]. Moscow: Nauka. [=Кондратьєв 1991a]

Kondratiev, N.D. (1991b). *Basic problems of economic statics and dynamics: Preliminary sketch*. [In Russian]. Moscow: Nauka. [=Кондратьєв 1991b]

Kondratiev, N.D. (1993a). *Selected works*. [In Russian]. Moscow: Economics. [=Кондратьєв 1993a]

Kondratiev, N.D. (1993b). *Special opinion*. [In Russian]. Moscow: Nauka. [=Кондратьєв 1993b]

Paskhaver, I.S. (1974). *The law of large numbers and statistical regularities*. [In Russian]. Moscow: Statistics. [=Пасхавєр 1974]

Reznik, V. (2021). Analysis of past programs: a sociological perspective. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 104–128. [=Резнік 2021]

Reznik, V. (ed.) (2019). *Sociological metatheorizing: history and present*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. [=Резнік 2019]

Ritzer G. (2010). *Classical Sociological Theory*. S.l.: McGraw-Hill.

Science-of-science (2007). [In Ukrainian]. Lviv: IBS; Kyiv: UBS NBU. [=Наукознавство 2007]

Sociological Theory: Traditions and Modernity (2007). [In Ukrainian]. Kyiv. [=Соціологічна теорія 2007]

Vorona, V.M., Pylypenko, V.E. et al. (1997). *Economic Sociology*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. [= Ворона, Пилипенко 1997]

Received 18.03.2022

ВАЛЕРІЙ КАЗАКОВ

Микола Кондратьєв: теоретико-методологічні основи дослідження суспільства

У статті йдеться про те, що, розв'язуючи проблему суспільства і сукупності як об'єкта науки, Кондратьєв розробляє методологію визначення сутності такої сукупності, як суспільство. З цією метою він через систему визначень сукупності з'ясує найважливіші складові її структури та їхні найважливіші якості (велика кількість елементів, самі елементи, їхні реальні зв'язки і відношення, феномени як результати зв'язків і взаємодій). Крім того, за допомоги певних категорій він виявляє форми знання про сукупність, відображувані у поняттях дискретності, справжньої об'єктивної реальності, каузально-необхідних зв'язків, відношень, рядів. Останній є вираженням знання про однакові зв'язки і відношення між елементами та феноменами сукупності.

Ключові слова: сукупність, суспільство, форми знання, ряд, закон великих чисел, елемент, феномен, зв'язок, відношення, дискретність, причина, річ, простір, час

ВАЛЕРІЙ КАЗАКОВ

Николай Кондратьев: теоретико-методологические основы исследования общества

В статье речь идет о том, что, решая проблему общества и совокупности как объекта науки, Кондратьев разрабатывает методологию определения сущности такой совокупности, как общество. С этой целью он через систему определений совокупности выясняет важнейшие составляющие ее структуры и их важнейшие качества (большое количество элементов, сами элементы, их реальные связи и отношения, феномены как результаты связей и взаимодействий). Кроме того, посредством определенных категорий он выявляет формы знания о совокупности, отображаемые в понятиях дискретности, подлинной объективной реальности, каузально-необходимых связей, отношений, рядов. Последние составляют

выражение знания о единообразных связях и отношениях между элементами и феноменами совокупности.

Ключевые слова: *совокупность, общество, формы знания, ряд, закон больших чисел, элемент, феномен, связь, отношение, дискретность, причина, вещь, пространство, время*

VALERII KAZAKOV

Mykola Kondratiev: theoretical and methodological foundations for the study of society

The article points out that, solving the problem of society and the aggregate as an object of science, Kondratiev develops a methodology for determining the essence of such a aggregate as society. To this end, through a system of definitions of the aggregate, he clarifies the most important parts of its structure and their most important qualities (a large number of elements, the elements themselves, their real connections and relationships, phenomena as the results of connections and interactions). In addition, through certain categories, he reveals the forms of knowledge about the aggregate, displayed in the concepts of discreteness, true objective reality, causally necessary connections, relationships, series. The latter are expressions of knowledge about uniform connections and relationships between elements and phenomena of the aggregate.

Keywords: *aggregate, society, forms of knowledge, series, law of large numbers, element, phenomenon, connection, relation, discreteness, reason, thing, space, time*